Grenzen aan uitingen over religie in Frankrijk

Esther Janssen*

9-11, Pim Fortuyn, Theo van Gogh, Ayaan Hirsi Ali, de Deense spotprentenrel: naar aanleiding van deze gebeurtenissen liep de spanning tussen de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst de afgelopen jaren wereldwijd hoog op. In Frankrijk zorgen actieve religieuze belangenorganisaties zoals AGRIF voor een rijke jurisprudentie over de grenzen aan uitingen over religie in films, filmaffiches, reclame, spotprenten en literatuur. Frankrijk kent een vergaande scheiding van kerk en staat,* la laïcité*. De Franse rechter hecht desalniettemin bij de beoordeling van het beledigende karakter van de uiting juist waarde aan het standpunt van de Katholieke Kerk. De grenzen die de Franse rechter aan uitingen over religie trekt zijn conform de jurisprudentie van het EHRM.

Onderscheid in uitingen over religie

Van alle Deense spotprenten heeft de afbeelding van de profeet Mohammed met een bom in zijn tulband voor de meeste ophef gezorgd. De een sprak van blasfemie, de ander van belediging van moslims en weer anderen van *hate speech*. Het is zaak een goed onderscheid te maken tussen verschillende uitingen over religie.

Blasfemie of godslastering houdt strikt genomen het beledigen van Gods persoon of eer in.[1] Ruimer gezien ziet de term op de belediging van een bepaalde godsdienst. Van blasfemie moet onderscheiden worden de belediging van een persoon of een groep personen op grond van religie. Houdt een uitlating een verklaring van 'minder mens' in dan wordt de gelijkwaardigheid van de persoon of de groep personen ontkend en is er sprake van discriminatie op grond van godsdienst. Hiervan moet onderscheiden worden discriminatie op grond van ras. Behoort een persoon of groep personen zowel tot een bepaalde etnische als tot een bepaalde religieuze groep dan kan verwarring over de discriminatiegrond ontstaan. De vraag is of religieuze overtuigingen en praktijken gebruikt worden om het 'ras' of de 'etniciteit' of om de 'religie' van een bepaalde persoon of groep personen aan te vallen. Wanneer er primair uitdrukking wordt gegeven aan haat jegens een bepaalde groep of religie en wordt hiertoe aangezet dan is er sprake van *hate speech*.

Er zijn tal van rechtsgronden te bedenken om uitingen over religie strafbaar te stellen: bescherming van God of godsdienst, godsdienstige gevoelens, de openbare orde of de godsdienstvrijheid. De uitingsvrijheid kan ten gunste van religie worden beperkt op grond van moralisme en ter voorkoming van aanstoot of schade.[2] Welke uitingen en gedragingen in welke landen precies strafbaar zijn gesteld is bepaald door de sterk nationale ontwikkeling van de relatie tussen godsdienstige zaken en het strafrecht en van het wisselend inzicht over het te beschermen rechtsgoed en de strafwaardigheid van de gedraging, zo blijkt uit de studie van Van Stokkum.[3]

Om de grenzen aan uitingen over religie in Frankrijk te onderzoeken plaats ik de Franse wetgeving en de Franse jurisprudentie betreffende uitingen over religie in de context van de Franse scheiding van kerk en staat *la laïcité*. Vervolgens kijk ik hoe de Franse rechtspraak voldoet aan de rechtspraak van het Europees Hof van de Rechten van de Mens (EHRM).

La laïcité, de Franse scheiding van kerk en staat

La laïcité is de Franse variant van de scheiding van kerk en staat. Het begrip zou niet te vertalen zijn in andere talen. Van de Westerse landen refereert alleen de Franse grondwet aan het begrip. *La laïcité* wordt daarom ook wel '*une exception française*' genoemd, alhoewel dit idee controversieel is.[4]

Het katholicisme was in Frankrijk lange tijd te beschouwen als staatsgodsdienst, totdat de Revolutie van 1789 voor een caesuur zorgde. Deze zorgde ook voor de vastlegging van de godsdienstvrijheid in *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*.[5]

* Mr. E. H. Janssen is per 31 augustus 2007 afgestudeerd juriste in het informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam en heeft de doctoraalscriptie 'Vrijheid van meningsuiting in literatuur' geschreven, een analyse van de jurisprudentie van het EHRM over kunstuitingen en literaire uitingen betreffende moraal en religie. Zij is thans werkzaam als juridisch medewerkster bij Van Kaam Advocaten. Zij dankt prof. mr. E. J. Dommering en prof. mr. A. J. Nieuwenhuis voor hun commentaar op een concept van dit artikel.

1 B. A. M van Stokkum, H. J. B. Sackers, J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen*, Den Haag: Ministerie van Justitie/WODC, Boom Juridische Uitgevers 2007, p. 96.

2 A. J. Nieuwenhuis, *Over de grens van de uitingsvrijheid*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2006, hoofdstuk 3.

3 B. A. M van Stokkum, H. J. B. Sackers, J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen*, Den Haag: Ministerie van Justitie/WODC, Boom Juridische Uitgevers 2007, p. 13.

4 Rapport public du Conseil d'État, 2004, Considérations générales: *Un siècle de laïcité*, Parijs: La Documentation Française, 2004, p. 7, p. 121.

Het Concordaat dat onder Napoleon in 1801 met de Katholieke Kerk wordt gesloten erkent weliswaar dat 'het Katholieke geloof het geloof is van de meerderheid van de Fransen',[6] maar gaat tegelijkertijd uit van een zeker religieus pluralisme en van scheiding van burgerlijke wetgeving en religieuze voorschriften (bijvoorbeeld ten aanzien van de burgerlijke staat). Ook tijdens de Restauratie komt het niet tot een herstel van het katholicisme als officiële godsdienst. In het verdere verloop van de negentiende eeuw concentreert de strijd tussen kerk en staat zich in het bijzonder op het onderwijs. *La Loi de Jules Ferry* van 28 maart 1882 voert het verplicht gratis onderwijs in één publieke school in. In het verlengde van deze 'laïcisering' van het onderwijs worden andere sociale instituties zoals ziekenhuizen eveneens 'gelaïciseerd'. Men spreekt van *'les grandes lois de laïcisation des années 1880'*.[7,8]

Deze ontwikkelingen monden uiteindelijk uit in *La Loi de 1905* die ook nu nog centraal staat in de verhouding tussen kerk en staat. Deze wet vormt daarmee de sleutel tot het begrip *laïcité*,[9] ook al wordt het begrip hier noch in een andere wetstekst precies gedefinieerd. Artikel 1 van de wet regelt de godsdienstvrijheid en luidt: 'De Republiek verzekert de godsdienstvrijheid. Zij garandeert de vrije uitoefening van erediensten slechts onder de hierna genoemde beperkingen in het belang van de openbare orde.' Artikel 2 regelt de scheiding van Kerk en Staat en luidt: 'De Republiek erkent, betaalt of subsidieert geen enkele eredienst.'[10,11] De term *laïcité* is voor het eerst als grondwettelijk beginsel verschenen in de Franse grondwet van 1946 en staat in huidig artikel 1 van de grondwet van 1958 dat luidt:

> *Frankrijk is een ondeelbare, laïque, democratische en sociale Republiek. Zij verzekert de gelijkheid voor de wet van alle burgers zonder onderscheid naar ras of religie. Zij respecteert alle overtuigingen.*[12]

De neutraliteit van de staat wordt gezien als voorwaarde voor de godsdienstvrijheid die haar plaats dient te vinden in de privé-sfeer én de maatschappelijke sfeer maar in beginsel buiten het overheidsdomein, aldus Nieuwenhuis.[13] Men kan *la laïcité* daarom als algemeen beginsel onderkennen in het geheel van wetten die de plaats van godsdienst in de Franse openbare ruimte regelen. In Frankrijk is er zoals in Turkije geen ruimte voor godsdienst in het openbare leven. De publieke ruimte en het onderwijs zijn godsdienst-neutraal. Ambtenaren maar ook leerkrachten en leerlingen op openbare scholen mogen geen religieuze symbolen zoals een hoofddoek dragen.[14]

La laïcité is echter geen star begrip en er is dan ook sinds 1905 nader invulling aan gegeven. De Franse president Sarkozy pleit al langer voor een 'positievere opvatting van *la laïcité*'. Met zijn recente suggestie om religieuze gevoelens een prominentere plaats in de Franse maatschappij te geven heeft Sarkozy opnieuw een maatschappelijk debat over de invulling van het begrip aangewakkerd.[15,16]

Nederland is daarentegen niet *laïque* en kent wel veel ruimte voor godsdienst in het openbare leven. Waar Frankrijk het primaat legt bij neutraliteit daar legt Nederland het primaat bij pluriformiteit. Ten eerste is het onderwijssysteem pluriform omdat de overheid niet alleen openbaar onderwijs maar ook bijzonder onderwijs dat op een bepaalde godsdienstige stroming is gebaseerd subsidieert. Ten tweede heeft de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) op grond van de Algemene Wet Gelijke Behandeling (AWGB) meerdere malen het individuele grondrecht van de godsdienstvrijheid voorrang gegeven boven het bovenindividuele belang van de neutraliteit van overheidsinstellingen. Zo oordeelde de CGB dat een leerkracht op een openbare school en een kandidaat-griffier bij een rechtbank een hoofddoek mochten dragen.[17,18]

Franse wetgeving

De vrijheid van meningsuiting wordt in Frankrijk beschermd via artikel 11 van *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* van 1789.[19] Voor wat betreft de drukpersvrijheid, *la liberté de la presse*, is zij geconcretiseerd en bevestigd in artikel 1 van *La loi du 29 juillet 1881* dat luidt 'De drukpers en de boekhandel zijn vrij'.[20] De Franse wetgever heeft met de wet een werkelijke *code de la presse*, een speciaal wetboek voor uitingsdelicten, geïntroduceerd. In hoofdstuk 4 staan de uitingsdelicten opgenomen die zijn te beschouwen als strafrechtelijke beperkingen op het principe van de drukpersvrijheid.

5 A.J. Nieuwenhuis, 'Tussen laïcité en AWGB', *NJB* afl. 18, 30 april 2004, p. 938.

6 Rapport public du Conseil d'État, 2004, Considérations générales: *Un siècle de laïcité*, Parijs: La Documentation Française, 2004, p. 13.

7 O.a. de schoolwetten, afschaffing van de verplichte zondagsrust, laïcisering van ziekenhuizen en begraafplaatsen, afschaffing van militaire diensten op grond van of ten behoeve van religie, verbod op publieke gebeden etc.

8 Rapport public du Conseil d'État, 2004, Considérations générales: *Un siècle de laïcité*, Parijs: La Documentation Française, 2004, p. 16.

9 Idem, p. 20.

10 Originele tekst artikel 1: '*La République assure la liberté de conscience. Elle garantit le libre exercice des cultes sous les seules restrictions édictées ci-après dans l'intérêt de l'ordre public.*' Artikel 2: '*La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte.*'

11 Het artikel geldt niet onverkort want tegenwoordig zijn giften aan kerkgenootschappen bijvoorbeeld fiscaal aftrekbaar. Zie A.J. Nieuwenhuis, 'Tussen laïcité en AWGB', *NJB* afl. 18 30 april 2004, p. 938.

12 Originele tekst: 'La France est une République indivisible, laïque, democratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances.'

13 A.J. Nieuwenhuis, 'Tussen laïcité en AWGB', *NJB* afl. 18 30 april 2004, p. 938.

14 De in 2003 door Chirac ingestelde Commissie Stasi kwam tot de conclusie dat veel leerlingen religieuze symbolen slechts dragen onder druk terwijl er juist dan discriminatoire denkbeelden in kunnen worden uitgedrukt. Het dragen van dergelijke symbolen op school is dan voldoende om de schoolvrede te verstoren. Op voorstel van de commissie is daarom ook het dragen van religieuze symbolen door leerlingen op openbare scholen tegenwoordig bij wet verboden. De belangrijkste bepaling uit de wet luidt: '*Dans les écoles, les collèges et les lycées publics le port de signes ou tenues par lesquelles les élèves manifestent ostensiblement une appartenance religieuse est interdit.*'

15 In zijn boek *La Republique, les Religions, l' Esperance* stelt Sarkozy dat het hoofddoekverbod op openbare scholen niet in overeenstemming is met het werkelijke doel van *la laïcité*, te weten het voorkomen dat religie onderwerp wordt van politieke strijd, zoals in de negentiende eeuw. In 1905 moest de invloed van de machtige katholieke kerk daarom aan banden gelegd worden. En daarom moeten gematigde moslims volgens Sarkozy nu gesteund worden. Sarkozy wil *La loi de 1905* veranderen om indirect de bouw van moskeeën te kunnen helpen financieren, om te helpen een imamopleiding op te zetten. Sarkozy wil dus vooral de spanningen in de samenleving bedwingen. *La laïcité* mag geen antiklerikalisme worden en niet uitmonden in anti-moslim rascisme. Zie: R. Moerland, 'Sarkozy: er is geen staat zonder religieuze wortels', *NRC Handelsblad* 18 januari 2008.

16 S. Hoogmoed, 'Frankrijk: scheiding van moskee en staat', op: www.dehelling.net/artikel/216.

17 A.J. Nieuwenhuis, 'Tussen laïcité en AWGB', *NJB* afl. 18, 30 april 2004, p. 942.

18 De Minister van Justitie distantieerde zich van de CGB-uitspraak over het hoofddoekje van de griffier. Zie Antwoord Minister van Justitie van 31 augustus 2001 op schriftelijke kamervragen, *Aanhangsel II* 2000/01, nr. 1652.

19 Artikel 11 luidt: '*La libre communication des pensées et des opinions est un des droits les plus précieux de l'homme; tout citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement, sauf à répondre de l'abus de cette liberté dans les cas déterminés par la loi.*' Het artikel heeft in Frankrijk grondwettelijke waarde omdat de preambule van de grondwet van 1958 verwijst naar de preambule van de grondwet van 1946 waarin naar de verklaring wordt verwezen.

20 Originele tekst artikel 1: '*L'imprimerie et la librairie sont libres.*' Artikel 5 luidt: '*Tout journal ou écrit périodique peut être publié, sans autorisation préalable et sans dépôt de cautionnement, après la déclaration prescrite par l'article 7.*'

In Nederland is blasfemie strafbaar. Het blasfemieverbod is echter voor het laatst ingezet in het 'Ezelproces' tegen Gerard van het Reve van 1966-1968. In 2004 heeft de Minister van Justitie verklaard het delict in te willen zetten om escalatie van discussies over de islam te voorkomen.[21] Dat is tot op heden nog niet gebeurd. Zo heeft het Openbaar Ministerie een verzoek tot vervolging wegens blasfemie voor de publicatie van de *Duivelsverzen* van Rushdie afgewezen. De huidige Minister van Justitie ziet het blasfemieverbod echter als een sluitstuk op het verbod van groepsbelediging op grond van religie.[22] Het blasfemieverbod dient in Nederland dus niet als een dode letter beschouwd te worden.

In Frankrijk is blasfemie niet van overheidswege verboden. Artikel 33 stelt wel strafbaar de belediging van een persoon of groep personen op grond van religie en sanctioneert overtreding van het delict met een geldboete van € 22.500 of een gevangenisstraf van 6 maanden.[23] Artikel 32 sanctioneert smaad van een persoon of groep personen op grond van religie met een geldboete van € 45.000 of een gevangenisstraf van een jaar.[24] Eenzelfde sanctie staat ingevolge artikel 24 op de provocatie tot discriminatie, haat of geweld tegen een persoon of groep personen op grond van religie.[25] De drie artikelen gelden ook voor de gronden etniciteit, natie, ras, seks, seksuele oriëntatie of handicap. Een waslijst van manieren waarop de delicten kunnen worden begaan vinden we in artikel 23.[26]

Ook civiele beledigingsprocedures zijn gebaseerd op de uitingsdelicten van *La loi de 1881*. De artikelen vormen niet een richtsnoer in het kader van een onrechtmatige-daadsactie maar een zelfstandige rechtsgrond. De strenge procesrechtregels die *La loi de 1881* in afwijking van het commune procesrecht kent gelden daarom ook in civiele zaken.[27] In Nederland kan een belangenorganisatie op grond van artikel 3:305b BW geen schadevergoeding vorderen. Schade, zo is het idee, wordt door individuen geleden.[28] Artikel 48-1 van *La loi de 1881* biedt belangenorganisaties wel de mogelijkheid van schadevergoedingsacties. Dankzij een reorganisatie van de gerechten in Parijs, waar negen van de tien perszaken worden gevoerd, oordelen dezelfde rechters in beledigingszaken zowel civielrechtelijk als strafrechtelijk. Civielrechtelijke schadevergoedingen zijn daarom geünificeerd met strafrechtelijke boetes.[29]

Het onderscheid tussen belediging en blasfemie is niet exclusief kenmerkend voor een *laïque* staatsopvatting. In Aanbeveling 1805 van 29 juni 2007, '*Blasphemy, religious insults and hate speech against persons on grounds of their religion*' benadrukt de Raad van Europa dit verschil ook. Het beledigen van mensen wegens hun godsdienst zou door de lidstaten strafbaar moeten worden gesteld maar het beledigen van een godsdienst als zodanig juist niet. De Parlementaire Vergadering overweegt: '[...] *in a democratic society, religious groups must tolerate, as must other groups, critical public statements and debate about their activities, teachings en beliefs*'.[30,31] Wel kan gezegd worden dat het van overheidswege strafbaar stellen van blasfemie niet in de Franse *laïque* staatsopvatting past. Naar aanleiding van de Deense spotprentenrel heeft parlementariër Eric Raoult in maart 2006 bij het Franse parlement een wetsvoorstel ingediend om 'beledigende woorden en daden tegen alle religies strafbaar te stellen en/of de banalisering van blasfemie door middel van karikaturen te verbieden'. Het voorstel dat tegen het principe van *la laïcité* lijkt in te druisen wordt door een speciale commissie bekeken.[32]

Het onderscheid dat de Franse rechter maakt tussen blasfemie en het beledigen van mensen, tussen de discriminatiegronden ras en religie en tussen het kwetsen van religieuze gevoelens door smaad en belediging en het aanzetten tot haat wordt duidelijk door de zaak *Houellebecq*. In 2002 oordeelde de Parijse strafrechter dat de uitspraak van schrijver Michel Houellebecq, 'De stomste religie dat is toch wel de islam. Wanneer men de koran leest is men met stomheid geslagen.' ('*La religion la plus con, c'est quand même l'islam. Quand on lit le Coran, on est effondré*.'), in een interview in het tijdschrift *Lire* over zijn nieuwste roman *Platforme* acceptabel was omdat de uitspraak noch als een raciale belediging van moslims, noch als een aanzet tot raciale of religieuze haat tegen moslims gezien kon worden.[33] We bekijken de verdere Franse jurisprudentie betreffende uitingen over religie.

Franse jurisprudentie

Frankrijk kent een rijke jurisprudentie over uitingen over religie. Dat komt omdat in Frankrijk veel religieuze en antiracistische belangenorganisaties bestaan, die rechtszaken aanspannen. Bekende organisaties zijn *L'Association Générale contre le Rascisme et pour le respect de l'Identité Française et chrétienne* (AGRIF), *l'Association Croyances et Libertés, le Mouvement contre le rascisme et pour l'amitié entre peuple* (MRAP), *la Ligue des droits de l'homme* (LDH) en *la Ligue internationale contre le rascisme et l'antisémitisme* (Licra).

21 A.L.J. Janssens, A.J. Nieuwenhuis, *Uitingsdelicten*, Studiepockets strafrecht 36, Kluwer: Deventer 2005, p. 196.

22 Brief Minister van Justitie TK 2007-08, 31 200, VI, nr. 8.

23 Alinea 3 van artikel 33 luidt: '*Sera punie de six mois d'emprisonnement et de 22500 euros d'amende l'injure commise, dans les conditions prévues à l'alinéa précédent, envers une personne ou un groupe de personnes à raison de leur origine ou de leur appartenance ou de leur non-appartenance à une ethnie, une nation, une race ou une religion déterminée*.'

24 Alinea 2 van artikel 32 luidt: '*La diffamation commise par les mêmes moyens envers une personne ou un groupe de personnes à raison de leur origine ou de leur appartenance ou de leur non-appartenance à une ethnie, une nation, une race ou une religion déterminée sera punie d'un an d'emprisonnement et de 45000 euros d'amende ou de l'une de ces deux peines seulement*.'

25 Alinea 8 van artikel 24 luidt: '*Ceux qui, par l'un des moyens énoncés à l'article 23, auront provoqué à la discrimination, à la haine ou à la violence à l'égard d'une personne ou d'un groupe de personnes à raison de leur origine ou de leur appartenance ou de leur non-appartenance à une ethnie, une nation, une race ou une religion déterminée, seront punis d'un an d'emprisonnement et de 45000 euros d'amende ou de l'une de ces deux peines seulement*.'

26 Artikel 23 luidt: '*Seront punis comme complices d'une action qualifiée crime ou délit ceux qui, soit par des discours, cris ou menaces proférés dans des lieux ou réunions publics, soit par des écrits, imprimés, dessins, gravures, peintures, emblèmes, images ou tout autre support de l'écrit, de la parole ou de l'image vendus ou distribués, mis en vente ou exposés dans des lieux ou réunions publics, soit par des placards ou des affiches exposés au regard du public, soit par tout moyen de communication au public par voie électronique, auront directement provoqué l'auteur ou les auteurs à commettre ladite action, si la provocation a été suivie d'effet*.
Cette disposition sera également applicable lorsque la provocation n'aura été suivie que d'une tentative de crime prévue par l'article 2 du code pénal.'

27 Voorbeelden vormen de artikelen 50, 53, 55, 56, 59 en 65. Ingevolge artikel 65 dient men bijvoorbeeld binnen drie maanden vanaf de publicatie van de betreffende uitlating een procedure te starten. Deze termijn is in Frankrijk altijd beschouwd als een van de essentiële elementen van de reglementatie van de vrijheid van meningsuiting.

28 *Tekst en Commentaar Vermogensrecht*, commentaar C.J.J.M. Stolker bij art. 3:305b BW, Deventer: Kluwer 2007, vierde druk, p. 323.

29 C. Bigot, *Connaître la loi sur la presse*, Parijs: Victoires-Éditions 2004, p. 100.

30 Recommendation 29 juni 2007, 1805 (2007), '*Blasphemy, religious insults and hate speech against persons on grounds of their religion*'.

31 A.W. Hins, 'Mediarecht, Regelgeving en beleid', Katern 105 bij *Ars Aequi* 2007-12.

32 Het voorstel is te lezen op: http://www.assemblee-nationale.fr/12/propositions/pion2993.asp.

33 Chambre correctionnelle du TGI de Paris, 22 oktober 2002, niet gepubliceerd. Zie: *Le Monde*, donderdag 24 oktober 2002, p. 12.

Zo startten de laatste drie organisaties in 2002 een civiele en een strafrechtelijke procedure tegen het door Éditions Plon uitgegeven boek *La Rage et l'Orgueil* van de Italiaanse journaliste Oriana Fallacci. Het boek zou door zijn negatieve uitlatingen over arabieren, moslims en de islam aanzetten tot discriminatie, haat en geweld op grond van ras en religie. Beide procedures strandden op formele gronden zodat de Franse rechter helaas niet tot een inhoudelijk oordeel kwam.

Ook de media-affaires rondom de open brieven die de schrijver Maurice Dantec in 2004 naar de Franse nationalistische website *Le bloc identitaire* stuurde en de publicatie door Fayard van *la Campagne de France*, het dagboek van de Franse schrijver Renaud Camus, in 2000 mogen niet onvermeld blijven. Vele organisaties veroordeelden de schrijvers in de Franse media wegens hun racistische en anti-islamitische respectievelijk antisemitische opvattingen.[34]

De macht van de belangenorganisaties is groot. Zij zijn een steeds belangrijkere rol gaan spelen in zaken over de vrijheid van meningsuiting. Feld spreekt van *la privatisation de la censure littéraire* (de privatisering van de literaire censuur).[35] De hieronder besproken jurisprudentie bevestigt dat beeld. *Ave Maria, Je vous salue Marie, La dernière tentation du Christ, Larry Flynt, Amen* en *Girbaud*: het waren allemaal civiele zaken gestart door belangenorganisaties. Alleen *Charlie Hebdo, Sainte Capote* en *Christ en gloire* waren strafzaken.

Roy en Van Stokkum signaleren dat in Frankrijk respectievelijk Nederland naast de joodse bevolkingsgroep vooral de islamitische bevolkingsgroepen de laatste jaren gebukt gaan onder aanhoudende negatieve uitingen – tegenwoordig voor het overgrote deel op het internet. Beiden signaleren ook dat het de islamitische bevolkingsgroepen ontbreekt aan politieke en maatschappelijke organisaties die het ongenoegen van hun achterban kunnen verwoorden en hun belangen kunnen behartigen.[36] Volgens Van Stokkum lijkt er in Nederland weinig animo te bestaan om collectieve acties te ontwikkelen en faciliteren. Minderheidsgroepen zijn niet goed bekend met het rechtssysteem of hebben er weinig vertrouwen in. Wegens de kosten is civiele actie hoogdrempelig. Het civiele recht in haat- en discriminatiezaken wordt daarom weinig benut.[37] In de reeds genoemde Aanbeveling van 29 juni 2007 noemt de Raad van Europa de collectieve actie echter hét middel om de *civil society* te mobiliseren en slachtoffers van haatuitingen te beschermen.[38,39]

In de hieronder besproken jurisprudentie stond dan ook maar in één rechtszaak een uiting over de islam ter discussie. De *Charlie Hebdo*-zaak betrof de afbeelding van de profeet Mohammed. Zoals gezegd was dit een strafzaak. De aanklagers van *Charlie Hebdo* hadden weliswaar eerst gezamenlijk middels een kort-gedingprocedure de verkoop van het tijdschrift geprobeerd te verbieden. En dan manifesteert zich toch de oorspronkelijke wil van de Franse wetgever om het instellen van vervolgingen van uitingsdelicten moeilijker te maken: Het verzoek werd nietig verklaard omdat het niet voldeed aan de strenge eisen van het bijzondere procesrecht.

In de overige rechtszaken vormden beelden die afweken van de traditionele christelijke iconografie, zoals de weergave van het christelijke kruis, de kruisiging van Christus en van het laatste avondmaal, het onderwerp van discussie. Vooral het gebruik van religieuze onderwerpen in combinatie met seks zorgt voor veel ophef.

Een evident misbruik van de traditionele religieuze iconografie

In Frankrijk kan een groep gelovigen pas beledigd worden in zijn religieuze overtuiging door een uiting die evident de traditionele religieuze iconografie misbruikt. Dit blijkt uit de zaken *Larry Flynt* en *Amen*.

Op het affiche van de film *The People vs Larry Flynt* van Milos Forman stond acteur Woody Harrelson, slechts gekleed in een lendendoek van de Amerikaanse vlag, als de Amerikaanse pornomagnaat Larry Flynt in de positie van Christus aan het kruis op het kruis van een vrouw in bikinibroekje afgebeeld. In 1997 sprak men er wereldwijd schande van. De Amerikaanse filmmaatschappij liet het affiche daarom vervangen door een minder aanstootgevende versie. In Nederland leidde het affiche tot kamervragen van de christelijke partijen maar toenmalig Minister van Justitie Sorgdrager deelde de opvatting van het Openbaar Ministerie dat strafrechtelijk onderzoek niet opportuun was. De Reclame Code Commissie keurde het affiche vervolgens af omdat het haars inziens onnodig kwetsend was.[40]

In Parijs werd het affiche geplaatst op de muren van een gebouw aan het begin van de christelijke feestdagen. AGRIF

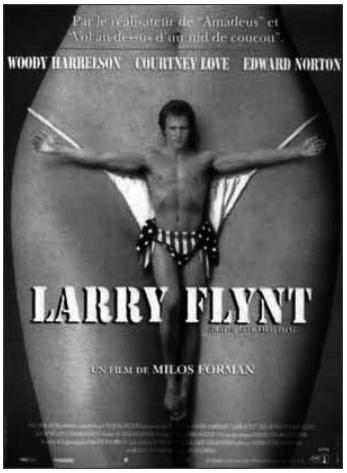

verzocht de rechter het affiche te verbieden. De Franse rechter oordeelde dat er rekening houdend met de huidige stand van de sociale ontwikkeling geen sprake was van een overduidelijke belediging van de religieuze gevoelens van AGRIF. Door de

34 A. Salles, 'Le retour de l'affaire Camus', *Le Monde*, vrijdag 24 mei 2002, p. 8; 'Chronologie d'une controverse', *Libération*, Culture, woensdag 5 juli 2000, p. 39; A. Salles, 'Malaise persistant autour du "cas" Maurice G. Dantec', *Le Monde*, Culture, donderdag 12 februari 2004, p. 30.

35 E. Feld, *La privatisation de la censure littéraire*, Mémoire de DEA de Sociologie Juridique sous la direction de Monsieur le Professeur Jean-Philippe Heurtin, Université Panthéon – Assas Paris III 2002/2003.

36 B.A.M van Stokkum, H.J.B. Sackers, J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen*, Den Haag: Ministerie van Justitie/WODC, Boom Juridische Uitgevers 2007; O. Roy, *De islam en de scheiding van kerk en staat*, Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep 2006. Oorspronkelijke titel: *La laïcité face à l'islam*, Parijs: Editions Stock 2005.

37 B.A.M van Stokkum, H.J.B. Sackers, J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen*, Den Haag: Ministerie van Justitie/WODC, Boom Juridische Uitgevers 2007, p. 210, 236 en 237.

38 Recommendation 29 juni 2007, 1805 (2007), 'Blasphemy, religious insults and hate speech against persons on grounds of their religion'.

39 B.A.M van Stokkum, H.J.B. Sackers, J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen*, Den Haag: Ministerie van Justitie/WODC, Boom Juridische Uitgevers 2007, p. 236.

40 Zie de noot van P. van Sassen van Ysselt, 'Kritiek op aartsbisschop die aantijging doet van blasfemie niet aangemerkt als kwetsing van groep gelovigen', bij *Klein t. Slowakije*, EHRM 31 oktober 2006, no. 72208/01, *NJCM-Bulletin* jrg. 32 nr. 5 2007, p. 692.

Amerikaanse vlag en de vrolijke uitstraling van de acteur deed het affiche niet evident denken aan een traditioneel afgebeelde Christus. Er was zelfs geen echt kruis afgebeeld. Het affiche mocht dan wel opzettelijk provocerend heten en getuigen van slechte smaak maar ontdaan van een pornografische connotatie gaf het geen blijk van een aanval op een religie of aanhangers van een bepaalde religie.

De rechter nam ook als criterium dat de kerktop het niet nodig had geacht tot vervolging over te moeten gaan.[41] Leclerc merkt op dat de rechter bij zijn beoordeling dus uitging van de mening van de kerktop, terwijl de Republiek de hiërarchie van een eredienst niet erkent.[42] Het affiche werd niet verboden.

In 2002 ageerde AGRIF tegen het affiche van de film *Amen* van Costa-Gavras. Op het affiche staan het christelijke kruis en het nazi kruis, een katholiek en een nazi-officier afgebeeld. AGRIF achtte het affiche smadelijk voor het katholieke volksdeel omdat het ten onrechte zou suggereren dat de katholieken het nazisme zouden hebben goedgekeurd. Volgens de verdediging betrof het affiche een debat over een genocide die zich voltrokken heeft in de onverschilligheid en zelfs de goedkeuring van diegenen die AGRIF vandaag de dag representeert.

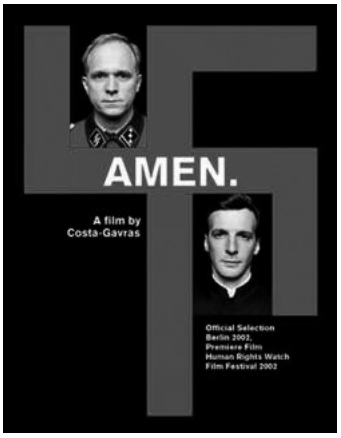

De Franse rechter overwoog dat het affiche niet een katholiek kruis verlengd met een hakenkruis representeert. 'De vermenging is geenszins overduidelijk. Wat ook de intentie van de maker van het affiche, Oliveiro Toscani, geweest moge zijn, het nazikruis lijkt eerder incompleet en is strikt genomen geen hakenkruis omdat de kleinere arm niet uitsteekt maar naar beneden is uitgevouwen.' De rechter verwierp dus zowel de interpretatie van de verdediging als de interpretatie door AGRIF. De rechter beoordeelde het affiche zelf, in het licht van de film en de geschiedenis die de film oproept. De interpretatie van AGRIF getuigde van een *'lecture fermé'* (een gesloten lezing) en de rechter stelde daar juist zijn eigen *'lecture ouverte'* (open lezing) van het affiche tegenover. Daarmee kon men in het affiche 'een wil ontdekken om het nazikruis, symbool van totalitarisme, te breken en om het kruis dat een gehele gemeenschap blijft dragen, te herbeplanten op aarde om het weer humaner te maken.'

Van belang was ook dat *l'Église de France* ten aanzien van de nazi-wandaden had toegegeven dat 'het stilzwijgen van de bisschoppen een fout was en *l'Église de France* tekort is geschoten in haar missie van opvoedster van gewetens'.[43] Ook dit affiche werd niet verboden. Leclerc merkt op dat de rechter bij zijn oordeel dus wederom steunde op de positie van de Kerk.[44]

Tricoire noemt de motivering van de rechter te ver strekkend en gevaarlijk. De rechter had niet de interpretatie van partijen moeten verwerpen en vervolgens uit moeten gaan van zijn eigen interpretatie want een rechter dient noch een waardeoordeel te geven noch uit te gaan van subjectieve criteria. Het affiche was *l'œuvre d'un auteur*, een fictieve representatie vatbaar voor meerdere interpretaties.[45]

Onnodig grievend: het commerciële karakter en het dwingend kennisnemen van de uiting

Een uiting mag niet onnodig grievend zijn. Volgens de Franse rechter is een uiting dat wel wanneer die een commercieel karakter heeft en als het publiek er dwingend kennis van moet nemen. Dit blijkt uit de zaken *Ave Maria, Je vous salue Marie* en *La Dernière Tentation du Christ.*

In 1984 werd in kort geding een verbod geëist tegen de grote reclameborden van de film *Ave Maria* van Jacques Richard. Op het affiche stond een jonge vrouw met de voeten en polsen vastgebonden aan een kruis afgebeeld. Slechts een blouse was om haar heupen geknoopt waardoor haar naakte lichaam was te zien. De kort-gedingrechter oordeelde op 23 oktober 1984 dat de representatie van het kruis op schreeuwerige reclame die opgedrongen werd op plekken van openbare passage een agressieve en onnodig grievende inbreuk maakte op de diepste intieme overtuigingen van hen die vrij op de openbare weg

lopen en geen enkel contact met een bepaald werk zoeken maar die noodzakelijkerwijs ruwweg ongewild geconfronteerd worden met discutabele, misleidende commerciële reclame.[46] De rechter verbood het affiche.

Van plotselinge confrontatie in de openbare ruimte moet onderscheiden worden een bewuste keuze voor een besloten medium. Uit de zaak *Je vous salue Marie* blijkt dat de beslotenheid van een filmhuis volgens de Franse rechter het beledigende effect van een uiting vermindert.

In 1985 was de film *Je vous salue Marie* van Jean-Luc Godard onderwerp van een rechtsgeschil. De film is een moderne hervertelling van de geboorte van Christus waarin Jozef een taxichauffeur is en Maria een basketbalspelende medewerkster van een benzinepomp is die, op zoek naar een manier om haar lichaam en geest te verenigen, haar seksualiteit verkent.

41 TGI de Paris 20 februari 1997, *AGRIF t. Colombia Tristar Films*, *Légipresse* april 1997, p. 49, m. nt. *Liberté d'expression et respect des croyances*.

42 Noot H. Leclerc, *Vinci et le code*, bij Cour d'appel de Paris 8 april 2005, *Légipresse* n° 223 juli/augustus 2005, p. 145.

43 TGI de Paris 21 februari 2002, *Légipresse* n° 192 juni 2002, p. 105-106, m.nt. A. Tricoire, 'Interprétation du sens de l'affiche d' un film par le juge'.

44 Noot H. Leclerc, *Vinci et le code*, bij Cour d'appel de Paris 8 april 2005, *Légipresse* n° 223 juli/augustus 2005, p. 146.

45 Noot A. Tricoire, *Interprétation du sens de l'affiche d' un film par le juge*, bij TGI de Paris 21 februari 2002, *Légipresse* n° 192 juni 2002, p. 108.

46 TGI Paris 23 oktober 1984, *Gazzette du Palais (GP)* 1984, p. 722; D., 1985, p. 31, m.nt. R. Lindon.

De film was hoogst controversieel en riep wereldwijd protest en zelfs blokkades voor bioscopen door tegenstanders van de film op.

Le tribunal de Paris verwierp een verzoek om een verbod van drie organisaties die de film een inbreuk op het recht op respect voor de overtuigingen en de religieuze gevoelens van hun leden achtten. Le tribunal stelde dat 'men de regisseur, de producent en de distributeur van de film niet kan verwijten – schreeuwerige, verlokkende en bedrieglijke reclame daargelaten – een werk aan de kritiek en het oordeel van de individuele kijker voor te leggen die door het kopen van een toegangsbiljet het initiatief neemt om een unieke band met het werk aan te gaan. Dit geldt met name wanneer de kijker bekend is met het werk van de auteur en hij vooraf het risico neemt het provocerende of zelfs voor zijn intieme overtuigingen schokkende karakter te accepteren. Dit gedrag van de kijker dat tot de fundamentele vrijheid van de mens behoort om te gaan en te komen naar en toegang te hebben tot '*les oeuvres de l'esprit*' dient niet belemmerd te worden.'[47]

Volgens la cour de Paris maakte de film wel een inbreuk op religieuze overtuigingen maar het preciseerde dat 'het effect van de film wordt verzacht en zelfs door een ieder die zich erop beroept kan worden vermeden zodra het werk slechts in bioscoopzalen wordt verspreid. Zo is de inbreuk die de kwetsende aspecten van het werk maken bij afwezigheid van reclame en in het bijzonder van provocerende affiches noodzakelijkerwijs beperkt tot de kijkers die het initiatief hebben genomen om zich in de bioscoopzalen te begeven.'[48] La cour de cassation verwierp in 1990 het cassatieverzoek. De film werd uiteindelijk dus niet verboden.[49]

Om dezelfde reden werd de film *La Dernière Tentation du Christ* (*The Last Temptation of the Christ*) van Martin Scorsese, die in 1988 onderwerp van een rechtszaak was, niet verboden. De film verhaalt van Christus die de beproevingen van het leven waaronder ook de lust probeert te weerstaan. De vrijscène tussen Maria Magdalena en Christus leidde tot heel wat protest en zelfs brandstichtingen in bioscopen. Met de toon van de film hadden veel christenen moeite: Christus had een te menselijk gezicht en twijfelt tussen een aards leven en zijn goddelijke roeping.

Een aantal Franse organisaties vonden dat de film de gevoeligheid van christenen schond en een vervormd beeld van hun geloof gaf en zij startten een kort geding. Op 22 september 1988 verplichtte de kort-gedingrechter om een communiqué te verspreiden waarin de kijkers op de hoogte gesteld werden van de bezwaren van de organisaties. Op 27 september 1988 bevestigde la cour de Paris dat de kort-gedingrechter mocht voorkomen dat een ieder die in zijn diepste overtuigingen zal worden geschaad omdat hij die niet op de hoogte is gesteld van de inhoud van de film plotseling geconfronteerd wordt met bepaalde scènes daaruit. De rechter verplichtte om zowel aan het begin van de film als op de affiches een waarschuwing aan te brengen waarin kenbaar werd gemaakt dat de film niet een bewerking van de Evangeliën was.[50]

Ook boeken acht de Franse rechter een besloten medium. In 1989 stelde le tribunal de Paris de verzoekers van een verbod van Rushdie's *Duivelsverzen* in het ongelijk want 'niemand is verplicht een boek te lezen' ('*personne ne se trouve contraint de lire un livre*').[51]

Niet onnodig grievend: de verbinding met een publiek of politiek debat

Een uiting is niet onnodig grievend wanneer het kritiek betreft die in het kader van een publiek of politiek debat wordt gedaan. Voorbeelden vormen de zaken *Charlie Hebdo, Sainte Capote* en *Christ en gloire*.

In september 2005 publiceerde de Deense krant *Jyllands-Posten* twaalf spotprenten over de islam.[52] Op een van de spotprenten stond de profeet Mohammed met een bom in zijn tulband afgebeeld. Op een andere was Mohammed op een wolk te zien die terroristen een halt toe riep met de woorden *'Stop, stop, we ran out of virgins!'* De spotprenten kwamen in opspraak omdat moslims over de hele wereld zich erdoor beledigd voelden. De Deense premier weigerde in te gaan op het verzoek van islamitische landen om maatregelen tegen de Deense krant te nemen. In januari 2006 besloot het Deens openbaar ministerie ondanks het verzoek van verschillende Deense moslimsorganisaties de Deense krant niet te vervolgen op grond van blasfemie en belediging van een groep mensen op grond van religie hoewel beiden strafbaar zijn gesteld in Denemarken. In maart 2006 bleef de beslissing van het Deens OM in hoger beroep in stand. Terwijl in Arabische landen naar aanleiding van de Deense spotprenten vele demonstraties en zelfs boycots tegen Deense producten volgden, kwamen vanuit westerse landen juist veel steunbetuigingen aan de Deense krant door de spotprenten in kranten en tijdschriften te herpubliceren.

Zo ook vanuit Frankrijk: de directeur van *France soir* had de spotprenten in zijn krant afgedrukt wat hem op ontslag kwam te staan. Het Franse satirische weekblad *Charlie Hebdo* bracht zelfs een themanummer uit waarin naast bovengenoemde twee spotprenten nog veel meer spotprenten over islam stonden afgedrukt.[53] *La Mosquée de Paris* in de gestalte van de Franse moslimorganisatie *La société des habous et des lieux saints de l'Islam* initieerde een strafrechtzaak tegen Philippe Val, hoofdredacteur van *Charlie Hebdo,* wegens opzettelijke belediging van een groep personen op grond van religie. Andere moslimorganisaties zoals *L'Union des organisations islamiques de France* sloten zich bij de eerste aan. De organisaties beperkten hun klacht tot bovengenoemde twee spotprenten en de spotprent op de cover van het tijdschrift dat kopt 'Mohammed is buiten zichzelf door de moslimfundamentalisten' ('*Mohammed débordé par les intégristes*') en waarop Mohammed zijn handen voor zijn ogen slaat en uitroept: 'Het is zwaar om bemind te worden door eikels' ('*C'est dur d'être aimé par les cons*'). Op 22 maart 2007 ontsloeg le tribunal de Paris de hoofdredacteur van *Charlie Hebdo* echter van alle rechtsvervolging.[54]

De Franse rechter achtte de spotprent met Mohammed op wolk en de Mohammed-covercartoon niet beledigend voor

47 TGI Paris 28 januari 1985, *Dalloz* 1985, p. 129, m.nt. R. Lindon.
48 Cour d'appel de Paris, *GP* 1985, p. 344.
49 TGI Paris 20 februari 1997, *AGRIF t. Colombia Tristar Films*, *Légipresse* april 1997, p. 50, m.nt M-N. Louvet, *Liberté d'expression et respect des croyances*.
50 TGI Paris 20 februari 1997, *AGRIF t. Colombia Tristar Films*, *Légipresse* april 1997, p. 50-51, m.nt M-N. Louvet, *Liberté d'expression et respect des croyances*.
51 E. Pierrat, *Le droit du livre*, Parijs: Éditions du cercle de la librairie 2005, p. 138.
52 Voor alle afbeeldingen van de Deense spotprenten zie http://img220.imageshack.us/img220/3415/52na.jpg.
53 Voor alle afbeeldingen van de spotprenten uit *Charlie Hebdo* zie www.parijsblog.nl.
54 Tribunal de Grande Instance (TGI) de Paris 22 maart 2007, *Légipresse* n° 242, juni 2007, p. 123 e.v., m.nt. H. Leclerc, 'Caricatures, blasphème et défi'.

moslims omdat niet de islam maar fundamentalisten werden bespot. Met de spotprent van Mohammed met bom had de Franse rechter meer moeite: op zichzelf genomen insinueerde die dat terroristisch geweld inherent is aan de moslimgemeenschap.[55] De context van het publieke en politieke debat die de Deense spotprenten hadden opgeroepen en de kritische wijze waarop *Charlie Hebdo* de spotprent had gepubliceerd nam het opzet op belediging volgens de Franse rechter bij *Charlie Hebdo* echter weg.[56,57]

De organisatie *Aides Haute-Garonne* had *La nuit de la Sainte-Capote* (De nacht van het Heilig Condoom), een informatieavond over de preventie van aids, georganiseerd. De organisatie had prospectussen uitgedeeld waarin de manifestatie werd aangekondigd. In het prospectus stond een buste van een in kinky roze zwaar opgemaakte religieuze vrouw afgebeeld die, op een hoofddoek en een ketting met een kruis na, naakt is. Naast haar zijn twee condooms afgebeeld en om haar hoofd is een aureool te zien – allemaal in even kinky roze. Het plaatje wordt vergezeld door de tekst '*Sainte Capote protège-nous*' ('Heilig Condoom bescherm ons'). AGRIF achtte het plaatje beledigend voor het katholieke volksdeel en begon een rechtszaak.

Voor le tribunal en la cour de Toulouse kreeg AGRIF gelijk en de organisatie werd tweemaal veroordeeld wegens belediging van een groep mensen op grond van religie. Op 14 februari 2006 casseerde la cour de cassation echter omdat zij vond 'dat het plaatje, dat misschien provocerend was, getuigde van slechte smaak en door de katholieke gemeenschap als belediging opgevat zou kunnen zijn, gezien zijn doel de grenzen van de vrijheid van meningsuiting niet oversteeg.' La cour de cassation overwoog dat 'omdat de belediging objectief ten opzichte van een precieze en gedetermineerde groep moet zijn vastgesteld, de overgevoeligheid van een fractie van gelovigen de publieke ruimte niet onbeschikbaar kan maken voor de representatie van een gelovige vrouw in het kader van de strijd tegen aids onder de leus '*Sainte Capote protège nous*'. De organisatie was humoristisch en niet kwaadwillig. Door de verschillende opvattingen die ook binnen de katholieke kerk over het gebruik van condooms bestaan lag de representatie in lijn met een vrije politieke polemiek.'[58] Het arrest is interessant omdat het blijk geeft van het Franse concept van de *laïque* openbare ruimte: de gevoeligheid van een fractie gelovigen dient zich er niet te manifesteren.

Ook het dagblad *Libération* heeft eens religie, aids en condoomgebruik gecombineerd. In het nummer van 25 april 2005 stond een strip van tekenaar Willem afgebeeld waarop Christus te zien is met zijn armen wijd open, geheel naakt en voorzien van condoom. Een groepje bisschoppen kijken naar hem. Een blanke bisschop roept tegen een donkere bisschop uit: 'Zelf zou hij zonder twijfel een condoom gebruikt hebben!' ('*lui-même aurait sans doute utilisé un préservatif!*'). AGRIF achtte de strip beledigend voor het christelijke volksdeel en diende

een klacht in. In drie instanties ving AGRIF echter bot. Op 4 november 2005 oordeelde le tribunal de Paris, op 17 mei 2006 oordeelde la cour d'appel de Paris en op 2 mei 2007 oordeelde la cour de cassation dat de strip de grenzen van de vrijheid van meningsuiting niet overschreed. La cour d'appel had terecht geoordeeld dat de tekening weliswaar de gevoeligheid van sommige christenen of katholieken had kunnen shockeren, maar zij illustreerde een debat onder kardinalen over de noodzaak om zich tegen aids te beschermen en diende om de lezer te treffen met de plaag die het virus in Afrika vormt.[59]

In de *Giniewski*-zaak stond de vraag centraal of een uiting nu opzettelijke smaad jegens een bepaald volksdeel of juist een bijdrage aan een publiek debat betrof. Omdat Het Europese Hof een uitspraak in deze bekende Franse zaak heeft gedaan bespreek ik de gehele zaak bij de behandeling van de Europese jurisprudentie.

*De zaak-*Girbaud*: een herintroductie van blasfemie in het Franse recht?*

Een zaak die bijzonder veel media-aandacht in Frankrijk heeft gekregen is de zaak *Girbaud* uit 2005. Onderwerp van debat vormde een reclameaffiche voor vrouwenkleding van het merk Marithé François Girbaud van 40 meter lang bij 11 meter breed, aangebracht op een gebouw op de avenue Char-

55 Zie eveneens: E.J. Dommering, 'De Deense Beeldenstorm', in: *NJB* 2006-11, p. 634-639. Volgens Dommering betrof het hier *hate speech* omdat primair uitdrukking werd gegeven aan haat en vooroordeel jegens een bepaalde groep of religie: de hoogste vertegenwoordiger van de islam werd als bron van het kwaad afgebeeld in plaats van dat de moslimsterrorist werd gemeten naar de vredelievende normen van zijn eigen geloof.

56 TGI de Paris 22 maart 2007, *Légipresse* n° 242, juni 2007, p. 125, m.nt. H. Leclerc, 'Caricatures, blasphème et défi'.

57 Inmiddels is in deze zaak hoger beroep ingesteld.

58 Cour de cassation ch. crim. 14 februari 2006, *Légipresse* n° 232, juni 2006, p. 116, m.nt. A. Tricoire, *Unjure envers la communauté catholique: contrôle de la cour de cassation*.

59 Cour de cassation, ch. crim., 2 mei 2007, *Légipresse* n° 244, september 2007, p. 122.

les-de-Gaulle in Neuilly-sur-Seine in maart 2005. Het affiche liet een parodie zien op het Laatste Avondmaal van Leonardo da Vinci en was een knipoog naar de roman *The Da Vinci Code* van Dan Brown. Op het reclameaffiche waren vrouwen achter een lange tafel te zien in kleding van het merk Marithé in de positie en met de gebaren van de apostelen. In hun midden beeldde een vrouw in dezelfde kleding Christus uit. Rechts van Christus stond de – enige – man met blote, gedraaide rug slechts gekleed in een broek die tot halverwege zijn heupen hing. Tussen de benen van een van de vrouwen stond de duif in een hand, de traditionele symbolen voor de Vader en de Heilige Geest, afgebeeld.

L'Association Croyances et Libertés eiste in kort geding een verbod op het affiche. De kort gedingrechter beredeneerde in woorden die bijna identiek zijn aan het vonnis in de *Ave Maria*-zaak dat er sprake was van een belediging van katholieken die disproportioneel aan het commerciële doel was. Het stond niet ter discussie dat het affiche '*une oeuvre de création*' was maar 'vanwege zijn natuur – slechts bedoeld om de verkoop van kleding te promoten – maakte het affiche in tegenstelling tot een literair of cinematografisch werk geen onderdeel uit van een debat van ideeën maar was het onnodig grievend en daarom beledigend.' De kort-gedingrechter verbood het affiche op alle openbare plekken te plakken.[60] Leclerc benadrukt dat artikel 1 van de Franse grondwet geen recht op respect betreft maar een karakteristiek van *l'État laïc* dat zowel de vrijheid om te geloven als om níet te geloven bevat en verwijt de rechter een gebrek aan tolerantie.[61]

De appelrechter hield de beslissing in stand en oordeelde dat de scheiding van kerk en staat geenszins de toepassing van de wet belemmerde wanneer religie beledigd wordt omdat *La loi de 1881* opzettelijke belediging van een groep personen op grond van religie strafbaar stelt. Weer vormden het commerciële doel en het dwingend kennisnemen van de uiting belangrijke criteria. Daarnaast versterkte het gekozen tijdstip van publicatie, een week voor Pasen, het beledigend karakter.[62]

Discussie onder Franse juristen ontstond over de vraag of de Franse rechter met de zaak *Girbaud* blasfemie in het Franse recht had geherintroduceerd. De appelrechter leek inderdaad geen onderscheid te maken tussen het beledigen van religie en het beledigen van mensen. Volgens Pierrat was blasfemie weer strafbaar en daarom zou er ook reden bestaan voor uitgevers van literaire werken om zich druk te maken.[63] Volgens Rolland was blasfemie nog steeds niet strafbaar. Het onderscheid dat hij maakt tussen belediging en blasfemie geeft de kern weer van *la laïcité*: 'het is de openbaarheid van de daad die er een belediging van maakt. Het vormt een aanval voor zover het een daad betreft waaraan men niet kan ontsnappen wegens zijn openbaarheid. Blasfemie, vanuit religieus oogpunt, wordt onafhankelijk van zijn openbaarheid gevormd; het bestaat op zichzelf. De bewering dat de *laïque* staat blasfemie vervolgt was alleen dan opgegaan als de rechter een totaal verbod voor elke verspreidingsmanier van de afbeelding had opgelegd.'[64]

In november 2006 heeft la cour de cassation het oordeel van la cour de Paris gecasseerd. La cour de cassation oordeelde dat de parodie op het Laatste Avondmaal slechts door representatie ervan in een andere vorm, die niet het doel had om katholieken te beledigen, noch om hun eergevoel te kwetsen, geen belediging want geen persoonlijke directe aanval op een groep personen op grond van religie vormde.[65] Volgens la cour de cassation was er geen sprake van belediging, dus zeker geen sprake van blasfemie.

Bij het arrest van la cour de Paris verwoordde Leclerc mooi het problematische van beledigende expressie: 'Het is niet hetgeen hij die zich beklaagt heeft gevoeld, het is zelfs niet de manier waarop de autoriteiten van de religie het zouden hebben gevoeld, maar het is de natuur van de woorden zelf. En op dit onderwerp is het niet gemakkelijk de serene neutraliteit te bewaren die de rechters van de Republiek moeten hebben.'[66]

Het Europese kader

De vrijheid van meningsuiting wordt op Europees niveau beschermd door artikel 10 van Het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM). Het Europees Hof van de Rechten van de Mens (EHRM) oordeelt in uitingszaken dus in hoogste en laatste instantie.

Het Hof verleent verdragsstaten in principe een grote beoordelingsvrijheid inzake uitingen over religie omdat er voor het onderwerp geen '*European common ground*' bestaat.[67] Deze terughoudende opstelling in de zaken *Otto Preminger* en *Wingrove* in 1994 en 1996 kwam het Hof op veel kritiek te staan. Oostenrijk mocht het Otto Preminger-instituut verbieden om de film *Das Liebeskonzil* – waarin de duivel op verzoek van God, Jezus en Maria syfilis onder het volk verspreidt om het voor hun zonden te straffen – in zijn bioscoop te draaien. Engeland mocht een classificatiecertificaat voor de video *Visions of ecstasy* – waarin de visioenen van de heilig verklaarde zestiende-eeuwse non Sint Teresia van Avila worden uitgebeeld als erotische extases waartoe ze geholpen wordt door een vrouw die haar psyche symboliseert en Christus aan het kruis – weigeren waardoor de video niet gedistribueerd kon worden. Reden voor censuur was

60 TGI de Paris (ord.réf.) 10 maart 2005, *Recueil Dalloz* n° 20 2005, p. 1326-1327, m.nt. P. Rolland.

61 Noot H. Leclerc, *Vinci et le code*, bij Cour d'appel de Paris 8 april 2005, *Légipresse* n° 223 juli/augustus 2005, p. 149.

62 Cour d'appel de Paris 8 april 2005, *Recueil Dalloz* n° 20 2005, p. 1327-1328, m.nt. P. Rolland.

63 E. Pierrat, *Le droit du livre*, Parijs: Éditions du cercle de la librairie 2005, p. 138.

64 Noot P. Rolland, *La critique, l'outrage et le blasphéme*, bij TGI de Paris (ord. réf.) 10 maart 2005 en Cour d'appel de Paris (14e ch. B) 8 april 2005, *Recueil Dalloz* n° 20 2005, p. 1328-1331.

65 Cour de cassation 14 november 2006, *Légipresse* n° 238, januari/februari 2007, p. 11.

66 Noot H. Leclerc, *Vinci et le code*, bij Cour d'appel de Paris 8 april 2005, *Légipresse* n° 223, juli/augustus 2005, p. 147.

67 *Gay News Ltd and Another t. United Kingdom*, nr. 8710/79, 5 ECRM 123; *Choudhury t. United Kingdom*, ECRM 5 maart 1991, nr. 17439/90; *Murphy t. Ierland*, EHRM 9 juli 2002, nr. 44179/98; *Leyla Şahin t. Turkije*, EHRM 10 november 2005, nr. 44774/98.

in beide gevallen '*to protect the right of citizens not to be insulted in their religious feelings by public expression of views of other persons*'.[68] Door de ruime uitleg van het begrip 'rechten van anderen' en de koppeling ervan met de godsdienstvrijheid leek het Hof de ruimte te creëren voor verdragsstaten om gelovigen een ongeclausuleerd recht te verlenen om niet beledigd te worden in hun godsdienstige gevoelens terwijl critici stelden dat een dergelijk recht niet in artikel 9 EVRM, dat de godsdienstvrijheid beschermt, vervat zit.[69]

In de jurisprudentie van het Europese Hof bestaat een nauw verband tussen de grootte van de belediging en het 'heilige' karakter van religieuze kwesties of symbolen. Het respect voor de religieuze gevoelens van gelovigen acht het Hof al te zijn geschonden '*by provocative portrayals of objects of religious venerations... such portrayals can be regarded as malicious violation of the spirit of tolerance, which must be a feature of democratic society.*'[70] Staten mogen maatregelen nemen '*to provide protection against seriously offensive attacks on matters regarded as sacred by Christians.*'[71] In 2005 mocht Turkije in de *I.A.*-zaak een geldboete opleggen aan de uitgever van de godsdienstkritische roman *Verboden zinnen* wegens belediging van 'God, de Religie, de Profeet en het Heilige Boek' '*to provide protection against offensive attacks on matters regarded as sacred by Muslims.*'[72]

Het Hof stelt dat onder de verantwoordelijkheden van een verdragsstaat

> *– in the context of religious opinions and beliefs – may legitimately be included an obligation to avoid as far as possible expressions that are gratuitously offensive to others and thus an infringement of their rights, and which therefore do not contribute to any form of public debate capable of furthering progress in human affairs...*[73]

Het Europese Hof maakt een onderscheid tussen '*intimate personal convictions*' die op speciale bescherming kunnen rekenen en andere ideeën en opinies die allerlei kritiek moeten kunnen dulden. Commerciële doeleinden kunnen het intieme karakter van religieuze overtuigingen echter wegnemen en daarmee ook de speciale bescherming. Kwesties '*of indisputable public interest in a democratic society*' mogen in het publieke debat kritisch besproken worden.

Bezien we de Franse jurisprudentie in het Europese kader dan kunnen we concluderen dat de Franse rechter oordeelt binnen de marge die de Europese rechter hem op dit gebied heeft gegeven. De Franse uitspraken zijn gegoten in de mal van de Europese jurisprudentie en zijn opgebouwd in lijn met het Europese toetsingssysteem en met Europese termen. Het Europese Hof stelt echter altijd een minimum norm. De Franse rechter gebruikt niet de gehele ruimte die het Hof laat om grenzen aan uitingen over religie te stellen. De Franse rechter onderscheidt verschillende maten van openbaarheid: het affiche in de zaak *Ave Maria* versus het boek in de zaak *Rushdie* en de bioscoopfilm in de zaak *Je vous salue Marie*. Ook het Europese Hof besteedt aandacht aan de aard van het medium en de omvang van het publiek: massamedia zoals radio, televisie en kranten versus boeken, galeries, filmhuizen. In *Otto Preminger* mocht Oostenrijk echter een bioscoopfilm verbieden omdat de inhoud van de film via reclame toch 'openbaar' was geworden. Uit de Franse jurisprudentie spreekt een liberalere opvatting op dit punt. Door het gebruik van verschillende openbaarheidscriteria kan nationale jurisprudentie binnen Europa dus contrasteren.

Religieuze kwesties houden de rechters van het Hof verdeeld. De stemverhouding binnen het Hof in *Otto Preminger* was 6:3, in *Wingrove* 7:2 en in *I.A.* 4:3. In de zaak *Giniewski* in 2006 kwam het Hof echter unaniem tot een schending van artikel 10 EVRM. Hoe komt het dat de Fransen in deze zaak geducht nat zijn gegaan?

*Het EHRM fluit Frankrijk terug: de zaak-*Giniewski

In 1994 publiceerde de krant *Le quotidien de Paris* het artikel 'De duisternis van de dwaling' ('*L'obscurité de l'erreur*') van de hand van de journalist, socioloog en historicus Paul Giniewski. Het artikel is een reactie op de verschijning van de pauselijke encyclieke '*Veritatis Splendor*' ('*Splendeur de la vérité*'). Giniewski bekritiseert de positie van de Paus en stelt dat de katholieke doctrine de ruimte heeft gecreëerd waarin het idee en de voltooiing van Auschwitz is ontstaan.[74] AGRIF achtte het artikel smadelijk voor het katholieke volksdeel en initieerde een strafzaak. In eerste instantie kreeg AGRIF gelijk maar in hoger beroep werd Giniewski vrijgesproken. AGRIF startte een civiele procedure. Volgens le tribunal was het artikel smadelijk voor het katholieke volksdeel omdat Giniewski erin de katholieke kerk of zelfs de christenen verantwoordelijk houdt voor de wandaden van de nazi's. In hoger beroep oordeelde la cour d'appel echter dat het artikel een bijdrage probeerde te leveren aan het publieke debat over de mogelijke oorzaken van de Holocaust. La cour de cassation casseerde dit oordeel van la cour d'appel omdat er volgens la cour de cassation evident sprake was van smaad en zij verwees terug naar la cour d'appel. La cour d'appel nam dit oordeel van la cour de cassation over en stelde dat Giniewski ten onrechte ontkende de christenen verantwoordelijk te hebben willen houden voor de massamoorden van de nazi's. Een nieuw cassatieverzoek werd door la cour de cassation afgewezen omdat la cour d'appel terecht geen goede trouw van Giniewski had aangenomen.

Het Europese Hof was een andere mening toegedaan. Het Hof oordeelde:

> *By considering the detrimental effects of a particular doctrine, the article in question contributed to discussion of the various possible reasons behind the extermination of the Jews in Europe, a question of indisputable public interest in a democratic society. In such mat-*

68 Zie §47 van *Wingrove*, EHRM 25 november 1996, *NJ* 1998, 359 en §48 van *Otto Preminger Instituut*, EHRM 20 september 1994, *NJ* 1995, 366, m.nt. E.J. Dommering.

69 Zie de *dissenting* en *concurring opinions* bij *Wingrove*, EHRM 25 november 1996, *NJ* 1998, 359 en *Otto Preminger Instituut*, EHRM 20 september 1994, *NJ* 1995, 366; Zie de noten van R. De Winter bij *Otto Preminger Instituut*, EHRM 20 september 1994, NJCM-Bulletin 1995, 20-2, p. 191, van D. Voorhoof bij *Otto Preminger Instituut*, EHRM 20 september 1994, *ICM jaarboek*, Antwerpen: Maklu 1994, p. 224 en van E.J. Dommering bij *Otto Preminger Instituut*, EHRM 20 september 1994, *NJ* 1995, 366; Zie noot D. Voorhoof bij *Wingrove*, EHRM 25 november 1996, *Auteurs & Media*, 1997-2, p. 193.

70 Zie §47 van *Otto Preminger Instituut*, EHRM 20 september 1994, *NJ* 1995, 366, m.nt. E.J. Dommering.

71 Zie §57 van *Wingrove*, EHRM 25 november 1996, *NJ* 1998, 359.

72 Zie §30 van *I.A.*, EHRM 13 september 2005, nr. 42571/98.

73 Zie §49 van *Otto Preminger Instituut*, EHRM 20 september 1994, *NJ* 1995, 366, m.nt. E.J. Dommering.

74 Een passage die in de uitspraak van het EHRM wordt geciteerd luidt: '*The Catholic Church sets itself up as the sole keeper of divine truth... It proclaims clearly the fulfilment of the Old Covenant in the New, and the superiority of the latter.. Many Christians have acknowledged that anti-Judaism and the doctrine of the "fulfilment"... of the Old Covenant in the New lead to anti-Semitism and prepared the ground in which the idea and implementation.. of Auschwitz took seed*'.

ters, restrictions on freedom of expression were to be strictly construed. Although the issue raised in the present case concerns a doctrine upheld by the Catholic Church, and hence a religious matter, an analysis of the article in question shows that it does not contain attacks on religious beliefs as such, but a view which the applicant wishes to express as a journalist and historian. In that connection, the Court considers it essential in a democratic society that a debate on the causes of acts of particular gravity amounting to crimes against humanity should be able to take place freely... Furthermore, it has already had occasion to note that 'it is an integral part of freedom of expression to seek historical truth', and that 'it is not its role to arbitrate' the underlying historical issues.[75]

Ik benadruk de belangrijkste punten. Volgens het Hof behandelde het artikel de nadelige effecten van een bepaalde doctrine. Daarmee leverde het een bijdrage aan de discussie over de mogelijke oorzaken van de exterminatie van de Joden in Europa. Dat vraagstuk is van onmiskenbaar publiek belang in een democratische samenleving. Het onderwerp betrof een doctrine van de katholieke kerk en daarom een religieuze zaak. Het artikel ventileerde echter geen aanval op religieuze overtuigingen *an sich* maar het perspectief van Giniewski als journalist en historicus. Het is essentieel dat een debat over de oorzaken van zware misdaden tegen de menselijkheid vrij gevoerd kan worden in een democratische samenleving. Het zoeken van historische waarheid is een integraal onderdeel van de vrijheid van meningsuiting waarbij het Hof geen arbiter mag zijn in de onderliggende historische kwesties.

Het Hof herhaalde de in eerdere jurisprudentie neergelegde regel dat uitingen moeten kunnen '*shock, offend and disturb*'.[76] Het artikel was niet onnodig grievend: het ging geen grens over want het was noch opzettelijk beledigend, noch smadelijk, noch riep het op tot disrespect of haat.

Giniewski was in de strafzaak vrijgesproken van smaad maar in de civiele procedure veroordeeld tot betaling van een symbolische schadevergoeding van een franc en betaling van de publicatie van de uitspraak in een krant. Het Hof achtte de laatste maatregel disproportioneel omdat in de publicatie werd gesproken van een smadelijk artikel hetgeen een *chilling effect* had.[77]

Volgens Dommering zou dit arrest uit januari 2006 gezien kunnen worden als een wending in de doctrine van het Hof betreffende uitingen over religie in het voordeel van de vrijheid van meningsuiting.[78] Ook Van Sassen merkt bij zijn noot bij het *Klein*-arrest op dat kritiek op de Paus volgens het Hof in *Giniewski* niet tevens aan te merken valt als een aanval op het katholieke geloof. Hij noemt vervolgens de arresten *Albert-Engelmann* ook uit januari 2006 en *Tatlav* uit mei 2006 waarin het Hof kritiek op een beweging binnen de katholieke kerk en op een vicaris-generaal van een Aartsbisdom respectievelijk kritiek op de islam en Mohammed toelaatbaar achtte.[79]

De zaak *Klein* uit oktober 2006 betrof de veroordeling wegens lastering van een bevolkingsgroep op grond van hun religie van journalist Klein door Slowakije voor de publicatie van een negatief artikel over een aartsbisschop die opriep maatregelen te nemen tegen het filmaffiche van *The People vs Larry Flynt*. Ook nu oordeelde het Hof dat kritiek op de aartsbisschop nog geen inbreuk inhield op het recht van anderen om hun geloof te uiten en te belijden en ook niet gezien kan worden als denigrerende uitlating over de inhoud van het geloof. Belediging van de aartsbisschop hield niet ook in de belediging van de leden van de kerk.[80]

Het Hof legt het begrip 'rechten van anderen' in combinatie met de godsdienstvrijheid minder ruim uit dan critici na *Otto Preminger* vreesden. Gelovigen hebben geen ongeclausuleerd recht om niet beledigd te worden in hun godsdienstige gevoelens. De Franse *Giniewski*-zaak lijkt aan het begin te staan van een steeds scherpere scheiding die het Hof maakt tussen de onbeschermde aanvallen op religie en de beschermde kritiek op religieuze leerstellingen en instituties.

Conclusie

In de Frankrijk ligt een bijzondere nadruk op de neutraliteit van de Staat en de openbare ruimte. *La laïcité* vindt zijn oorsprong in *La loi de 1905*. De Franse rechter maakt een duidelijk onderscheid in verschillende maten van openbaarheid, zo blijkt uit de zaken *Ave Maria*, *Je vous salue Marie* en *La dernière tentation du Christ*. Echter, ook voor Franse rechters is het soms moeilijk de neutraliteit te bewaren. In de *Girbaud*-zaken leek de Franse rechter blasfemie te herintroduceren. In de zaken *Larry Flynt* en *Amen* woog de Franse rechter bij de beoordeling van het beledigende karakter het standpunt van de Katholieke Kerk mee. De zaak *Giniewski* hield de Franse gerechten sterk verdeeld. La cour de cassation beschermde de katholieken die zich aangevallen voelden, maar het Europese Hof brak een lans voor het vrije historische debat. In zijn recente jurisprudentie maakt het Hof een steeds scherpere scheiding tussen de onbeschermde aanvallen op religie en de beschermde kritiek op religieuze leerstellingen en instituties. De Franse zaken *Charlie Hebdo, Sainte Capote* en *Christ en gloire* passen in die ontwikkeling.

75 Zie §51 *Giniewski t. Frankrijk*, EHRM 31 januari 2006, nr. 64016/00, *NJ* april 2007-17, m.nt. E.J. Dommering.

76 Zie §43 *Giniewski t. Frankrijk*, EHRM 31 januari 2006, nr. 64016/00, *NJ* april 2007-17, m.nt. E.J. Dommering.

77 *Giniewski t. Frankrijk*, EHRM 31 januari 2006, nr.64016/00, *NJB* 21 april 2006-16, p. 899.

78 Noot E.J. Dommering bij *Alinak*, EHRM 29 maart 2005, nr. 40287/98, *I.A.*, EHRM 13 september 2005, nr. 42571/98, *Giniewski t. Frankrijk*, EHRM 31 januari 2006, nr.64016/00, *NJ* april 2007-17, p. 2001.

79 Noot P. van Sassen van Ysselt, *Kritiek op aartsbisschop die aantijging doet van blasfemie niet aangemerkt als kwetsing van groep gelovigen*, bij *Klein t. Slowakije*, EHRM 31 oktober 2006, no. 72208/01, *NJCM-Bulletin* jrg. 32 nr. 5 2007, p. 693.

80 *Klein t. Slowakije*, EHRM 31 oktober 2006, no. 72208/01, *NJCM-Bulletin* jrg. 32 nr. 5 2007, m.nt. P. van Sassen van Ysselt, 'Kritiek op aartsbisschop die aantijging doet van blasfemie niet aangemerkt als kwetsing van groep gelovigen'.